

«ԲԱԶՄԱՎԻՇ»-Ի ՀԱՐԻԻՐԱՄԵԱԿԸ

ԵՒ ՀԱՅ ԸՆՏՐԱՆԻՆ

1888ին երբ գեռ պատանի էի և հաղիւ 13 տարեկան, հանգուցեալ գրասէր հօրեղբայրս՝ Տէր Գարեգին քահանայ Արծրունի՝ ունէր բազմաթիւ թերթերով ծանրաբեռնուած համեստ սեղան մը, որուն վրայ յաճախ կը հանգիպէի «Բազմավիշ» ամսաթերթին, պարունակուած թերթը թէեւ այնքան քիչ հասկնալի ինծի համար, սակայն մեծ գուրգուրանքով կը համբուրէի զայն, գիտնալով թէ ան պէտք էր ըլլար ընթերցանութեան և ուսումնասիրութեան յատուկ հմտալից պարբերական մը: Գարոցական աշակերտի անսեղ հետաքրքրութիւն, որ յետոյ զիս պիտի տանէր անոր անբաժան ընթերցման և նիւթերուն վերլուծման, անշուշտ հետզհետէ աճող մտքիս զարգացմամբ:

Կը յիշեմ այն ատենի տպագրական տառերուն տարբերութիւնը ներկայի գեղեցիկ և շնորհալի գիրերէն, որոնք քանի տարիները կ'անցնին՝ կը դառնան աւելի ակնորոշելի իրենց դանազան ձևերով ու տեսքով: Կը յիշեմ հարիւր տարի առաջուան գրութիւններուն գրաբարասխառն ոճը և այսօրուան յօդուածներուն արդի աշխարհաբարի բազմաբանգ, ճկուն գարձուածքները և չեմ կրնար ծածկել հիացումս այն յառաջագիմութեան համար, զոր կատարած է մեր լեզուն, նախ շնորհիւ Միխիթարեան զոյգ Միաբանութիւններուն տքնաջան աշխատութիւններուն և յետոյ Կ. Պոլսոյ, Իզմիրի և Տիֆլիսի բազմաձմուռ գրագէտներու գործերուն:

Եւ սակայն ինչ տարակոյս որ «Բազմավիշ» իր հրատարակութենէն 45 տարի ետքը մեր այնքան սիրելի ամսաթերթն էր, որ մենք դպրոցական ընկերներով անկարող էինք բաժնուիլ անոր ընթերցանութենէն մեր ուսումնական աշխատութիւններէն դուրս:

Այս պարբերականին բարձրաստիճանէն մէջ կը հանգիպէինք յաճախ Հ. Ղեւոնդ Ալիշանի, Հ. Ե. Հիւրմուչի և ուրիշներու հայրենասէր և բարոյացուցիչ յօդուածներուն, որոնք աստիճանաբար կը վերացնէին մեր հոգին, միտքը և սիրտը, ներշնչելով մեզի ճաշակ գեղագիտութեան և բուռն ու անջնջելի հայրենասիրութեան: Հիմա, տարիներ վերջը, կ'ըմբռնեմ թէ քանի մեծ էն գերը և ազդեցութիւնը լաւ խմբագրուած թերթի մը կամ հանգուցեալ գրասէրի մը կամ հանգուցեալ գրասէրի մը կողմէն: Դէպքերը հոգի-ներուն վրայ: Ասոր փափակ կ'ուզուի. ահաւասիկ յառաջ կը բերեմ այն միամիտ, բայց ազնիւ հայրենասիրութեան զոր ունեցանք այն ատեն մեր գիւղի (Ալիշան կամարակապ) Արամեան վարժարանի Զ. դասարանի ութը կրակ ու բոց պատանիներս, նախ Մամիկոնեան աշակերտական միութիւնը կազմելով Հ. Ղ. Ալիշանի Պրպոյն Աւարայրի գեղծին ազդեցութեան ներքեւ, Աստղիւսիայի ձեռագիր թերթը հրատարակելով և յետոյ օր մըն ալ անական զէնքերով, դանակով ու մուրճով լեռը բարձրանալով, գերի հայրենիքն ու հայ բանտարկեալները փրկելու նպատակով: Հէք ծնողներ, որքան տառապած են այն օրը, մինչեւ որ գիւղին քղերին միջոցաւ մեզ գտան և վերադարձուցին մեր տագնապի մատնուած տունները: Դեռ շատ են մեր այս կարգի ընդլուծմանը, որոնց պատուական թերթերէն են (անշուշտ անուղղակիօրէն) «Բազմավիշ» և այլ ազգային զարթոնքի թերթեր:

Այս հայրենաշունչ հրատարակութիւնները կատարած էին իրենց անմահ և բերրից յիշատակելի գործը, սակայն խնդիր է թէ բոլոր հայ հասարակութեան ընթերցանութեան նիւթը եւ զանայն օրէն մինչեւ այսօր այդ թերթերը, բացի քանի մը հարիւր ընտանի մտաւորականներէն, որոնք գիտցան գնահատել զէպիւլ լոյս, գրականութիւն և գիտութիւն ուղղուած այս կարեւոր ձեռնարկները: Դեռ մինչեւ այսօր այս կարեւոր ձեռնարկները: Դեռ մինչեւ այսօր քանիներ կան որ ծանօթ ըլլան «Բազմավիշ»-ի ժամանակը ժամանակին և օրը օրին ընթերցած գրական պարգէններուն: Կը տարակուսիմ թէ ան իր գոյութեան հարիւրամեայ ընթացքին եղած ըլլայ բոլոր հայ գրագրարաններուն ամենապերճ զարդերէն մէկը: Ազգի մը ընտանիքն է որ ծանօթացումի այս վսեմ գործը պիտի կատարէ:

Այս առթիւ, այսինքն ընտանիքներուն կատարելիք յոյժ արժեքաւոր գերի մասին, կ'ուզեմ յառաջ բերել Ֆրանսական Ակադեմիայի տաղանդաւոր անդամ Պ. Ժորժ Տիւհամէի մէկ շահեկան դասախօսութիւնը, զոր ան տուաւ տարւոյս Փետրուար 9ին, վեր առնելով ազգի մը ընտանիքին ստանձնելիք պարտականութիւնը:

Այս առթիւ, այսինքն ընտանիքներուն կատարելիք յոյժ արժեքաւոր գերի մասին, կ'ուզեմ յառաջ բերել Ֆրանսական Ակադեմիայի տաղանդաւոր անդամ Պ. Ժորժ Տիւհամէի մէկ շահեկան դասախօսութիւնը, զոր ան տուաւ տարւոյս Փետրուար 9ին, վեր առնելով ազգի մը ընտանիքին ստանձնելիք պարտականութիւնը:

նը՝ Ժորժ Տիւհամէի զանգուածները գէպի մտաւոր յառաջագիմութիւն և խաղաղութիւն առաջնորդելու համար:

Պ. Ժորժ Տիւհամէ, ի մէջ այլոց, ըսաւ. «Արդի ընկերութիւնները, իրենց տեղում կենսաբան մէջ, ընտանիքի դասակարգէն չափազանց աշխատութիւն կը պահանջեն: Ասիկա կը նշանակէ թէ այդ դասակարգը ոգեսպառ ըլլալու աստիճան աշխատելու պարտաւոր է իր պատկանած ցեղին կամ ընկերութեան բարիքին, զարգացման և ընթերցանութեան ճաշակը աւելցնելու համար: Սակայն ինչպէս լուծելու է հարցը վերստեղծելու համար նոր և տողջ սերունդ մը»:

Պ. Ժորժ Տիւհամէ երկարօրէն կանգ առնելով ազնուապետական ընտանիքին վրայ՝ տալիս, «ընտանիքի թերթը պէտք է իջնէ մինչեւ Ժորժուրդին հասարակ խաւերը, մինչեւ մայր երկրին և գաւառին խորերը, մէկ կողմէ դպրոցներուն և միւս կողմէ լուրջ, հասուն և հիւսիս պարբերականներու ընթերցանութեան միջոցաւ, որպէսզի գիտակցի մտաւորականները մտքին լոյսը թափանցէ մեծ թիւ մէջ խաղաղութիւնը հասարակութեան մտքին մէջ»:

Իր վերջին խօսքերուն մէջ մեծանուն ակադեմիական շեշտեց կրկին. «Մտաւորական ընտանիքներ, կը յանձնարարեմ ձեզ, առանց դասակարգային խտրութեան, խնամեցէք և բժշկեցէք Ժորժուրդը իր բարոյական հիւսիսը: Երկրներէն ու գուրգուտնէք թէ անոր խորքէն պիտի ծնին լուսավոր և արդիւնաշատ մարդիկ»:

Այս տեղ յարմար է յիշեցնել Ժ. Տիւհամէի այս խորապէս մտածուած խօսքերն ու խորհուրդները մեր յոյժ սիրելի «Բազմավիշ»-ին հարիւրամեայ տնտեսաւարութեան առթիւ:

«Բազմավիշ» խիստ գիտակցութեամբ և անաչառութեամբ կատարեց այս գերազանց պարտականութիւնը անցեալ հարիւր տարիներու ընթացքին: Պատիւ և սրտագին յարգանքեր են: Ես կը մտղմեմ որ յառաջիկայ 2048 թուականին ան դարձած ըլլայ հանուր հայութեան բոլոր խաւերուն ընթերցանութեան աւելանալու հանգիստներէն մէկը, ի պատիւ վերին տիկի Միխիթարեան Միաբանութեան այժմու և գալիք բազմաջան հայրերուն:

ՎԱՀՐԱՄ ԱՐԾՐԱՆԻ

Գաճիրէ, 14 Յունիս 1947.

ԺԵՐԴ ԴԱՐԻ

ՄԻ ԱՆՅԱՅՏ ՆԿԱՐԶՈՒՀԻ

1946 թուականին, Իրանի Սպահան նահանգի Զարմահալ գաւառի «Ուսումնասիրաց Միութեան» վարչութեան յանձնարարութեամբ շրջեցինք նոյն գաւառի հայաբնակ գիւղերը, որպէսզի պատրաստենք հայ գիւղացիութեան ազգագրական - տեղ-տեղական կենսաբան պատմութիւնը: Ահա այդ ժամանակ հայաբնակ Մամուռան գիւղում, զբաղէր Մամութիս Արարահա Տէր-Սուքիասեանի մօտ, զբոսանք մի անյայտ ձեռագիր: Դա Գրիգոր Տաթեւացու «Քարոզգիրք»-ն է որի մեծութիւնն է 27 X 21 սնտմ., կաշեպատ տախտակեայ կազմով. բաղկացած է 977 մեծագիր էջերից եւ գրուած է բամբակի թղթի վրայ երկսիւն, սեւ թանձր թանաքով, բոլորագիր եւ սկզբից մինչեւ վերջը միեւնոյն գրչութեամբ: Դա մէկն է հայ Ժորժուրդի հին կուտուրայի պատկերազարդ ա'յն հազուագիւտ գրչագրերից, որ 1606 թուականին, Շահ-Աբրահիմ Բանի զադի ժամանակ, հայ գիւղացիները Հայաստանից իրենց հետ բերել են նախ Զարմահալի հայաբնակ Ֆոնիդիդան գիւղը, ապա տարել Գիւնիդան: Այնուհետեւ ձեռագիրը ձած-բորդել է Մամուռան, Շահբուլաղ եւ զարմահալ Մամուռան հայաբնակ գիւղերը: Այդ ճանապարհորդութիւնն էլ գրել է իր քաղաքից դուրս գրչագրի բովանդակութեան եւ գեղարուեստական կառուցուածքի վրայ: Շրջելով գիւղից գիւղ եւ անցնելով արեւմտից անհատկացող մի քանի գիւղացիների ձեռքը, ձեռագիրը գրեւել է իր նկարչական շատ գեղեցիկ էջերից: Այժմ ընդհանուր պատկերն այն է, որ պահպանուած են սկզբի, միջի եւ վերջի շատ թերթերը. նոյնիսկ մի անբարեխիղճ ձեռք կարել է յիշատակարանը, որով մթութեան մէջ են մնում գրչագրի պատմութեան շատ կարեւոր էջերը: Միակ միջիթարական երեւոյթը 512-րդ էջի երկսիւն գրութեան ներքոյ գրուած երկտողն է: Դա փոքր, բայց թանկագին մի փաստագրութիւն է, որ ցայտուն դադարաւոր է տալիս ձեռագրի գրութեան ժամանակաշրջանի մասին: Ահա այդ արժեքաւոր տղերքը:

Ի թիւ հայոց ԶԵ (905+551 = 1456) գրեցաւ Ի Զուլայ, Քրդգիրքս (Քարոզգիրք) Գրիգորի Տաթեւացու»:

Այս արժեքաւոր յիշատակարանն էլ հաստատուած է, որ ձեռագիրը գրել է 15-րդ դարում, Հին - Զուլայում: Բայց գրչագրին տառնապէս ար-

ժեշտություն է նրանով որ գրեթե արևատաղատ մի հայ կին է: Դա ուշադրաբար մի երեւոյթ է 15-րդ դարի զբաղմունքի արևատի պատմութեան մէջ: Անթիստիկ է, որ հնագոյն շրջանում ունեցել ենք զեղադրութեան ձեւերով օժտւած հայուհիներ, որոնք զարկ են տւել զբոլորեան մշակոյթին: Դրանցից յայտնի է կիլիկիացի հայուհի Զապէլը, որի մասին կարդում ենք. «Ի հին պատմութեան Սոյ լուսայ, թէ Բարձրաբերդի կոստանդին քահանայի դուստր Զապէլ կոչեցեալն պաշտէր զմանրութեամբս, եւ էր հմուտ ընթերցողութեան եւ արեւստին զբոլորեան»:

1650 թւականին յիշուած է Մարիամի գրեթե, որ Արկոյ գիւղում արտադրել է «Վարք Հարանց անապատականաց»-ը: Երեք տարի անց, 1653 թւին, Հալիմի մ. Կոյս Աստածածին վանքում քոյր Հռիփսիմէն արտադրել է «Մեկնութիւն ժամագրքի», «Նարեկացի» եւ «Պոստոյ Մեծ» ձեռագրերը: Յիշուած է նաեւ կոյս Վառլառի, որ 1655 թւականին արտադրել է «Ժամագրք»-ը: Այնուհետեւ 1657-ին, Վարդեմի գրել է «Սանդուխտի գրք»-ը: 1673 թւականը տանում է ձեռագրութեանը: Ահա եւ Կոյս Սիւնեացի վանքը, ուր 1684 թւին, կոյս Վառլառն արտադրել է Գրիգոր Տաթեւացու «Ճանդարտութեան»-ը: Արձանագրեր ենք նաեւ քոյր Շուշանի անունը, որ Շոտաւոր մ. Կոյս Աստածածին վանքում, 1664 թւին, արտադրել է պատմագիր Մովսէս Սորենացու եւ Եղիշի պատմութիւնները: Ահա այս զեղադրի հայուհիների շարքում պատուաւոր տեղ է զբաղում նաեւ զբաղմունքի Մարիամը: Այդ հանգամանքն են նշում ձեռագրի տարբեր էջերում ընդգծւած սեղմ տողերը, որոնց պատկերն է.

- Զբաղմունքս յամի (յամենայնի) զՄարիամ անուն, որ միայն զանունս իմ եւ ո՛չ զիր եւ ըզձեռքս իմ աղաչեմ յիշեալ 'ի Տէր բարի կամաւք (էջ 261):

- Այլեւ ես մեղօք մածեալ եւ մոլորեալ ոգի Մարիամ սիրող բանի յերեսս անկեալ աղաչեմ զհանդիպողսդ զի եւ մեզ խնդրեցէք զթողութիւն 'ի յահեղ ատեան Քրիստոսի (էջ 433):

- Եւ զանպիտան Մարիամ գրեթե յիշել աղաչեմ վասն Աստծոյ. ո՛վ ոք հանդիպէք (էջ 645):

Այս յիշատակարաններն էլ հաստատում են, որ ձեռագրերը գրւել է արեւատաղատ Մարիամի զբոլորեան

չով: Սակայն, զբաղմունքի զեղեցկութիւնը կաղմում են մէկը միւսից տարբեր ոճերով եւ բովանդակութեամբ վրձինւած մանրանկարները, որոնցից յատուկ ուշադրութեան արժանի է 16-րդ էջի խորանը: Դա նկարչական արեւատի մի սքանչելի ըստեղծագործութիւն է, որ զբաղում է ձեռք իր ներթափանցիկութեամբ եւ բանաստեղծական պատկերաւորութեամբ: Նշենք նաեւ որոշ լուսանցքներում ձուկ երանդներով զօւած զեղեցիկ զարդանկարներն ու թռչնազարդերը, որոնք իրենց ինքնուրոյն ոճով, զոյնների ներդաշնակութեամբ եւ զեղարեւատական որոշ ներթափանցիկութեամբ առանձին զբաղում են տալիս, միաժամանակ պարզում 15-րդ դարի Հին-Ջուղայի նկարչական դպրոցի էութիւնը: Այդ մանրանկարներն այսօր առանձին արժէք ունին նրանով, որ պատկերում են նաեւ հայ ներկարչուհու պայծառ գիմարները: Այդ հանգամանքը հաստատում է ձեռագրի 723-րդ էջի սեղմ, բայց թանկագին յիշատակարանը, որի պատկերն է.

- Յիշեա Քրիստոս Աստուած զանպիտան զծոյս Մարիամ ապաշխարողս եւ ծնողսն իմ զոգեւոր եւ զմարմնաւորսն եւ զամենայն երախտաւորսն իմ. եւ դուք յիշեալ լիջիք 'ի Քրիստոսէ Աստծոյ մեծոյ եւ նմա փառք յաւիտեանս ամէն:

Այս տողերն էլ վերջնականապէս պարզում են, որ Մարիամն է ձեռագրի գրեթե ու զծագրիչը: Դա 15-րդ դարի առաջին կիւն ճկարչութիւնն է, որի վրձինի թանկագին մնացորդները հասել են մեզ եւ ցայտուն դադափար են տալիս նրա ստեղծագործական ինքնուրոյն ձեւերի, արեւատի էութեան եւ ոճի մասին, մի արեւատաղատուհի, որ օժտւած լինելով նկարչական հարուստ տեւալներով, ձեռագրերը զարդարել է զեղեցիկ մանրանկարներով, որոնք ընդգծում են նրա հմուտ եւ ձեռակերպւած վրձինի մասին: Այդ նկարների շնորհիւ էլ այսօր մեզ հետ խօսում է 491 տարի առաջ մեզանից բաժանւած տաղանդաւոր նկարչուհին, որ հանդիսացել է իր ժամանակի մանրանկարչական արեւատի լուսաւոր զբոլորակներից մէկը: Ահա թէ ինչու նա իր վրձինով ունի իր ուրոյն տեղը հայ մանրանկարչութեան եւ զբաղմունքեան արեւատի պատմութեան մէջ:

ԹԷԻՐԱՆ

23 Յուլիս 1947

ԱՐԱՄ ԵՐԵՄԵԱՆ

ԳՐԱԽՈՍԱԿԱՆ

ՆԻԻԹԵՐ ԵԳԻՊՏՈՍԻ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ: - Գրեց Արտաշէս Հ. Գարտաշեան Տպր. Նուպար, Գահիրէ, 1943: Ութածալ, թղթակազմ, 308 էջ, բազմանկար: Գին երկուք ու կէս կամ հինգ տոլար թուղթի տարբերութեան համեմատ:

Շնորհակալութեամբ ստացայ գրախօսելիք հատորս: Ինծի զրկուածը կ'երեւայ թէ «պարզ» թուղթի վրայ տպուած տեսակէն է: Այլապէս մեղք պիտի ըլլար այսպիսի բազմաշխատ (և Եգիպտոսից պատմութեան համար կարեւոր աղբիւր) գործը տպագրել նման վատ թուղթի վրայ:

Աշխատութիւնը կ'երեւայ թէ մաս կը կազմէ մէկէ աւելի հատորներու, քանի որ նշանակուած է Ա. և Ենթադրութեամբ է «Պատմութիւն Եգիպտոսից Եգիպտոսից եւ Գերեզմանատուններու»:

Աշխատութիւնը իր մտադրութեան մէջ յաջողած է և ընտիր յիշատակարան մըն է կէս տարացի Եգիպտոսի տոհմին, որուն մէկ անգամը ըլլալ կ'երեւայ հեղինակը, ու դատելով գրքին սկիզբը զետեղած իր նկարէն, երկուստարգ մըն է:

Գնահատական գրութիւն մը կայ գրքին սկիզբը մեր բազմաշխատ վաստակաւոր Արշակ Ալապաշեանէ, որ հին վարպետ մըն է նման աշխատութեանց, որ նաեւ եղած է մենտորը իր աշակերտ Գարտաշեանի նման աշխատութեանց հետեւելու համար:

Աշխատութեան մէջ կը պակսին հին կամ հնագոյն շրջանի նորագիւտ արձանագրութիւններ: Թող որ զարմանալիօրէն Եգիպտոսից բազմադարեան գաղութը զուրկ է նոյն իսկ Գարու ազգային հնութիւններէ: Տապա-նաքարերը, Եգիպտական արձանագրութիւնները, և Եգիպտական անթիստիկը հազիւ ժ՛՛ղ զարէն են, և մեծագոյն մասամբ ժ՛՛ղ զարէն և նոյն իսկ Ի. դարէն: Անտարակոյս մեծապէս արժէքաւոր է անոնց հրատարակութիւնը այս հատորով Եգիպտոսից նոր շրջանի պատմութեան համար:

Արժէքաւոր են այն բազմաթիւ նկարները,

որոնք գրեթէ ամբողջութեամբ անտիպ էին ասկէ առաջ:

Յանկալի պիտի ըլլար գիտնալ թէ էջ 16 թիւ մէկ արծաթապատ յիշատակարանը Շարականին, բուն արծաթի վրայ քանդակուած է թէ գրքին մէջ ձեռագրուած: Սխալ է կամ բացատրութեան կը կարօտի թէ Բնչպէս 1801ին «Քիւրքիւ խանին մէջ, Մահմետի Աստուածատուրեան Յովհանէսի տպարանը» տպուած Շարականը 1757ին յիշատակարան մը կրնայ ունենալ: Այսպէս ուրիշ տեղեր ալ զանց ըրած է յիշել թէ յիշատակարանը արծաթի վրայ է թէ գրքին մէջ գրուած: Յաճախ չի յիշեր թէ անթիստիկը զոր կը ցանկէ կամ յիշատակարան ունին՝ արծաթ են, պղինձ թէ այլ մետաղ, բան մը որ կարեւոր է:

Անտարակոյս անուշադրութեան արդիւնք է երբ էջ 87ին վրայ արձագանգ կ'ըլլայ ծանօթութեան մը «... ի թուին Հայոց 810 որ է թուական Փրկչին Յիսուսի 1331»: Հայոց 810 հաւասար է 1361ին և ոչ թէ 1331ին: Գրեթե Ստեփանոս, բնականաբար անծանօթ հեղինակին, ծանօթ է իբր բազմադարեւ Ստեփանոս Տիւրիկցի գրեթե, որմէ հինգ ձեռագրերն արդէն ծանօթ են մեզի:

Նոյն ատեն ուշիմութեամբ ուշադիր եղած է Մկրտիչ Սրբազան Աղաւնունիի մէկ շատ խոշոր սխալին: Սրբազանը իր Միաբանք և Սյցեւորքի մէջ էջ 218 կը խօսի ագամանդակուոսկիէ սկիզի մը մասին տալով նաեւ նուիրաբերողին «Եգիպտոսի Զարպիսանէի Սարաֆ Սիսիանցի..... Համբարձում ամիրային» յիշատակարանը և տալով ՌձՁԹ (1740) թուականը, որով արժէքաւոր նպաստ մը կ'ըլլար մեր ոսկերչական պատմութեան համար: Արդ, Գարտաշեան մեզի կու տայ նոյն Ամիրային ուրիշ յիշատակարանները, անոր պարագաներուն տապանաքարերը, որոնք տարակոյս չեն թողուր որ ՌձՁԹ (1740) սխալ է և պէտք է ըլլայ ՌՄՁԹ (1840):

Յ. ՔԻՒՐՏԵԱՆ

ԷԶՄԻԱՆԻՆ. - Պաշտօնական Ամսագիր Հայրապետական Աթոռոյ Ս. Էջմիածնի:

Հետզհետէ նոր ստացայ 1945 և 1946ի հոս գրախօսած թիւերս:

1945 Օգոստոս-Հոկտեմբեր թիւը կը շարունակուի: